

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Нийтиле-л-политиктиг еолуп

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 34
(18154)

2012 чылдың
март 27,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Дуун Кызылга

«ШЫНГА ДҮҮШПЕС ЧУГААЛАРГА АЛЫСПАЙН...»

Кызыл хоорайның аэропортче оруунда Субурган чанында байдальдар үезинде ажыглаар талазы-биле чепсегленген чуртун майгын хоорайжыгы эрткен дыштаныр хуннер-егелеп тургузуп эгелей берген. Биле чергелештир өөредилге-база хун бүрүде эртип турар. 26-да эртип турган өөредилге-база үезинде Тыва Республиканың ааның Даргазы Шолбан Кара-ооң бирги оралакчызының ээлгелерин күүседип турар алий Бартына-Сады дээш, оон-өскелер аңаа келгеш, лагерь-ажыл-чорудулгазын сонургап геннер. Лагерь ниитизи-биле ажыл кижини хүлээп ап, олар-тур када амыдырап-чурт-уунга таарымчалыг байдал-ны тургузуп бээринге бүрүнү-е белең. Тываның Баштыңы маңаа келгениниң сорулга-тайылбырлап, дараазында дерни дыңнаткан:

— Эргим чаңгыс чер-чурттуг-у! Интернет сайтылар азы ала «дидир-дидир» чугаалар чыгыр Тывага оон мурнунда турганындан-даа күштүг чер-чурттуг болур дээн чижек-чугаалар чон аразында чоруп

турар. Оон кырындан маңаа бо майгын хоорайжыгашты тургузуп эгелээрге, ол чугаалар чурттакчы-ларны улам дүвүредип эгелээн. Ынчангаш чонумга чугаалаарым болза, бо майгын хоорайжыгашты чер шимчээшкени болур деп баарга эвес, а херек кырында сейсмологтуг болушкун болган таварылгада чурттакчы чонга шынарлыг, дүрген дузаны чедирер дугайында билиглерни быжыглаар дээн сорулгалыг өөредилгелерни эрттирер дээш организастан. Амгы үениң негелделеринге дүүш-түр дериг-херекселдер-биле ши-меттинген бо лагерьлерни РФ-тин Чазаның Даргазы Владимир Путин база РФ-тин ОБЯ-ның сайыды Сергей Шойгунун дорт кижилге-зиниң түннелинде шингээдип алган бис дээрзин демдегеп каайн.

Оон аңгыда 2011 чылдың декабрь төнчүзүнде болган чер шимчээшкениниң соонда, оран-савазы үрелген, тиглени берген хамаатыларның бажыңнарынның база өске-даа албан черлериниң оран-савазының байдалын Москва хоорайдан келген эртемденнерден тургустунган эксперт комиссиязы хынап, шинчилээн болгай. Комиссияның кылып чоруткан ажылының

түннелдери-биле федералдыг бюджеттен 396 млн. рубльди рес-публика бюджетинче шилчиткен. Оон иштинден 14 млн. 800 рубльди эксперт комиссиязының берген түннелин езугаар материалдыг дуза алыр эргелиг хамаатылар ап эгелээн. Бо талазы-биле база будул-гаазынның чугааларның бары ча-жыт эвес. Ынчангаш ол акша-хө-реңгини чүгле даңзыже (эксперт комиссиязының түннели-биле) кирген хамаатыларже чарыгдал

турар деп сагындырып каары ар-тык эвес. А 2012 чылда болган сейсмологтуг болушкуннарга когараан кижилерниң даңзызын база тургузуп, ол талазы-биле ажылды шудургу чорудуп турар. Оон аңгыда Тыва Республикага моон соңгаар тудуг ажылдарын чорударда оларның сейсмологтуг туржун быжыглаары-биле база немелде акшаландырышкынны Россия чергелиг камгалап алыр ужурлуг бис.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуг-ларым! Тыва Республиканың де-вискээринде сейсмологтуг бо-лушкуннар удаа-дараа болуп турар, ону угап билген турары чугула. Чер шимчээшкени ынчан-мынчан болу бээр деп кым-даа чугаалап шыдаас. Ол дээрже бойдустун бир болушкунну — ха-лавы ышкажыл. Бо хүнде делегей-ниң кайы-даа чурттарында, чижээ-лээрге, Япония-даа (ол кончуз сайзыраңгай чурт-тур) дижики, сейсмологтуг болушкуннарны баш удур өөренип көрүптер арга чок болуп турар. Ону барымдаа-лааш, чер шимчээшкени болган соонда оон уржуктарын чайладыр хемчеглерни күштелдирери, олар-ны шын ажыглап билири чогуур албан черлериниң ажыл-чорудул-газынга кол черни ээлээр ужурлуг.

Эрткен сейсмологтуг болуш-куннар үезинде Тыва Респу-бликаның чону боттарын эрес-дидим алдынып, улуг дүвүрээин чокка эрттирген болгай. Ынчангаш бо удаада база шынга дүүшпес чугааларга алыспайн, чаш ажы-төлүвүстү коргутпайн, хүн бүрүде амыдыралывысты, ажыл-иживисти күүседип, оожургаарын диледим — деп, Шолбан Кара-оол чугаа-зын доосту.

Азияна ТАУ.

ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЗЫ-2012

Март 24-те Улусчу чогаадылга бажыңыга «Чылдың башкызы-2012», «Чылдың кижизидикчи башкызы-2012», «Тускай эдип чазаар өөредилге чериниң тергиин башкызы-2012», «Төрээн дыл болгаш литератураның тергиин башкызы-2012» конкурстарының регионалдыг кезээниң түннел-дерин үндүрген байырлыг хурал болуп эрткен.

Маңаа Тыва Республиканың Хуралының (парламенти-ни) депутаты Ирина Самой-ло, Тываның өөредилге болгаш сайыды, философия эртем-нин кандидаты Органа Натсак ейниң тилекчилеринге байыр берген.

Еделя дургузунда үргүлчү-конкурс башкыларга шыңгыы талданы болдурган. Кон-кур бирги ээлчээнде башкы-

лар жюри кежигүннериниң мур-нунга белеткеп алганы кичээлдерин эрттирип турган болза, ийги ээлчегде башкылар уруглар-биле беседалар чоруткан. Мөөрейнин бо кезээниң онзагай чүүлү — чугааның темазын башкы эвес, а өөреникчилер адап турганнар: кээргээчел чорук, кижилер ара-зынга эки хамаарылгаларны тур-гузары, чедишкенин болурунун билишкени... Кандыг чугаа

чорударын баш бурунгаар билбес турган башкыга белең эвес айтырылгар таварышкан, ынчалза-даа арга-дуржулгазы улуг, эртем-билини четир, чогаадыкчы талан-тылыг башкылар кайын торлур, хөй кижикчи жюриниң эки үнелелинге төлөптүг болган.

Импровизация хевиринге кичээлдер чүгле өөреникчилерге эвес, оларның ада-иелери-биле база эрткен. Ада-иелерге ажы-төлдүн шын кижизидилгези, уругнуң чазып болур эргелери, оон психологиязының нарын айтыры-лары дээн ышкаш ажыктыг тема-ларга ажык чугаа чоруттунган. Ол ышкаш амгы үениң чаа школазы-ның башкызы кандыг болур ужу-ругул, шажын культураларының болгаш ниитилелге бодун алды-нарының эге үндэзинерин өө-редир эртемни школа програм-

мазынче канчаар киририл дээн ышкаш болгаш оон-даа өске айтырылгарга ажык чугаалар эрткен. Конкурстун кижикчилери кижизидикчи башкылар Кызылдың №34 уруглар садынга бөгүн рес-публикада школа назыны четпээн уруглар-биле ажыл системазында амгы үениң чугула айтырылганы-ның сайгарылгазы — «төгерики столду» организастан.

Кандыг-даа мөөрей тилекчи-лерни ылгап үндүрер болганда башкыларның база эң-не тергиини илерээн. «Чылдың башкызы-2012» хүндүлүг атка Мөңгүн-Тайга ко-жуунун Мугур-Аксы №1 ортумак школазының орус дыл башкызы Орлан Хомушку төлөптүг болган. «Тыва дыл болгаш литература башкызының» бирги чергениң дипломун Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык №1 школазының

башкызы Зоя Ооржак чаалап алган. «Чылдың кижизидикчи» Кызылдың №6 Уруглар сайзыра-лының төвүнүн башкызы Наталья Жуланова болган. Кызылдың кулаа дыңнаас уруглар школазында физика болгаш информатика башкызы Юрий Панаргин «Тускай эдип чазаар өөредилге чериниң тергиин башкызы» мөөрейге тиилээн. Юрий Панаргин конкурска бир дугаар кижип турар-даа бол, шылгалдаларның доозазын че-дишкенин эртип, жюри кежигүн-неринге мергежилинге бердинге-нин, чогаадыкчы чоруун көргүс-кен.

Ийги чергениң дипломнарын Кызылдың №9 гимназиязының тыва дыл башкызы Ульяна Стал-оол, Кызылдың №10 кадыкшылы кызы-гаарлыг арга-шинектиг уруглар школазының информатика баш-кызы Ирина Огнева, Кызылдың №33 уруглар садының кижизидик-чи башкызы Алдына Сорунзан, «Аныяк» төвүнүн башкызы Дарья Колоская алганнар. Үшкү черге-ниң тилекчилери болгаш аңгы-аңгы номинацияларга шаңнаткан баш-кылар база хөй. Оларның аразын-да «Аныяк специалист» номина-циязынга Кызыл-Мажалык №1 школазының башкызы Адыгыжы Хомушку шылгараан.

Мөөрейниң эртип турар дең-нели чылдан чылче бедип оары республиканың өөредилге систе-мазының ажылының үр-түннелин чугаалап турар. А тилекчилер мөөрейниң Бүгү-россия чергелиг кокурзуңга кижип, бүгү ре-гионнун башкыларының адын камгалаар. Оларга чедиш-киннерни күзеп каалынар.

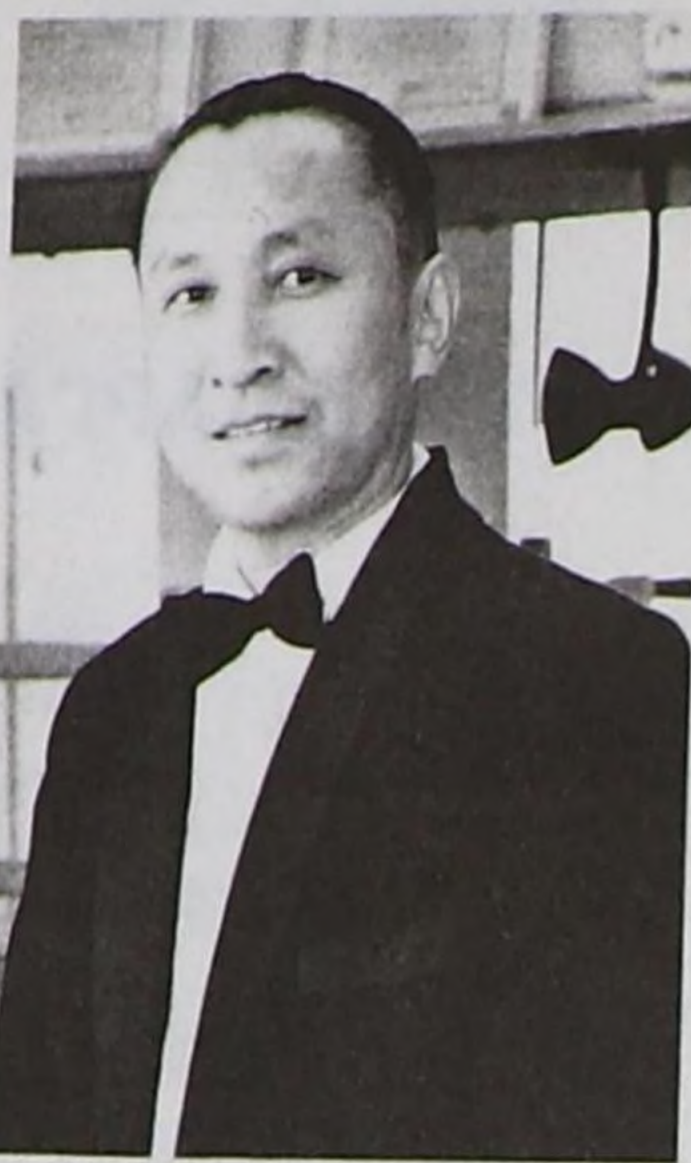
Шончалай МААТЫ-ООЛ.
Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Мерген ХОМУШКУ:

«ТЕАТРДА ЧУРТТАП ТУР МЕН»

Магаданчыг часкы хүнде республиканың улуг-бичии театр ажылдакчыларына, артистеривиске, оларның мөгейикчилеринге байыр чедирбишаан, В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шин театрының актеру Мерген Ким-оолович Хомушку-биле интервьюу бараалгаттывыс.

— Бир-ле дугаарында силерге изиг байыр чедирип тур бис! Номчукчуларывыска бодуңарны допчулай таныштырып көөр силер бе, Мерген Ким-оолович?

— Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажынга бөдүүн малчын өг-бүлениң 10 ажы-төлүнүн хеймери болуп, 1975 тоолай чылының 9 айның 9-та төрүттүнген мен. Чаш болгаш элээди чылдарым төрөөн черимге эрткен, школаны база аңаа-ла дооскан мен. Шеригден келгеш, Кызылдың уран чүүл училищезин, оон соонда Санкт-Петербургтун театр академиязын дооскан мен. Театрда ажылдаа-ла 15 чыл болуп тур мен.

— Чагыңардан тура, шин артизи болуксаар турган силер бе, азы...

— Бичии тургаш, артистерни сонугаар, улус канчап артистей бээр ирги, канчаар ойнаптарга ындыг солун болуп ирги деп кайгап ханмас турган мен. Ынчалза-даа бодум артист болуп мен деп күзеп безин диткипес, ону четтинмес, туттунмас чөлээш дег кылдыр көөр турдум. Ынчангаш ла ийикпе, ол хуулгаазын мергежил дугайында бодавас-даа чордум, эмчи болуп мен деп бодап чордум. Эштерим база эмчи болуп болзуңза, дыка тааржыр кижидир сен деп сүмелээр болганнар.

Шериг соонда эмчиге чыдырымда ол бүгү өскерилген, чогаалчы кижиде таныжып алган мен. Ол: «Сээң солунуңу аа, дуңмам, шүлүктен бижип көрөм» — диген. «Ында чүү боор!» — дээш, каш одуруг шүлүк бижий шаап алдым де. Оон ам чогаалчы ол шүлүүнү номчуп көрөм дээрге, аяңныг чугаалап, ырла дээрге, ырлап-даа турдум. Палатага артистеп турган кижидир мен ийин, ам бодап кээримге, дыка солун.

— Чогаалчыңар чогум кым боор ол?

— Эмчиге таныжып алганым чогаалчы — Эдуард Мижит-тир ийин. Мени уран чүүлче «дуңзаалапкан» кайгамчык буяңныг кижил. Аңаа бөгүнге чедир мөгейип чоруур-дур мен.

Бир хүн чогаалчы менден: «Театр деп чүве сонугаар-дыр сен бе, дуңмам?» — деп айтырды. Меңээ, шынап-ла, ол сонуганчыг апарган: «Мээң арай-ла эртеми чок-тур ийин» — дээримге: «Чок, ол-даа ажырбас, өөренип алыр сен, театрда дузалал бөлүк чыып турар» — деп чугаалады. Эртенинде театрда чедип келген мен. Чогаалчы-даа мени артистерге чагып: «Бо кижини өөредип көрүңер» — деп каан. Ынчалдыр-ла театр-биле салым-чолум холбашып, уран чүүл училищезинге өөренимшаан, ажилдай бердим.

Ам бодап чоруурумга, эмчи болуп школачы күзелим база бүткен-не-дир, чүге дизе артист кижилериниң сагыш-сеткилин эмнеп чоруур болгай.

— Ол баштайгы шүлүкчүге-жиңерни ам сактыр-дыр силер бе?

— Куураарган куу-куу будуктарның кыры-биле

Куу-куу куштар кударанчыг ырлап эрткен...

Оон ыңай уттулкан-дыр мен.

— Ам шүлүктөр бижип турар силер бе?

— Эдуард Мижиттин «Чалгыг» студиязынга барып, шүлүктөр бижип турдум. Амдызында арай-ла үе чоктуң хараа-зы-биле чүве бе, азы та чүге-ле ийик, шүлүк шоолуг биживестей берген мен.

— Уран чүүлдүң оон ыңай кандыг хевирлерин сонугаар силер?

— Чогум бодум хой чылдарда драма артизи

кылдыр өөренип чораан мен, а маңаа кээрге, шин артиздиниң шынарларынга өөредир чүве. Чүге дизе шин артистери ырлаар, танцылаар база болгай. Бистиң аравыста ырлаар улус хой, а мен колдуунда чугаа жанрынга сундулуг, амыдыралдан солун, каттырынчыг чугаалар ыдарынга ынак мен.

— Ындындан оюн-баштак чаңыг боор силер аа, бо талантыңар чаш чылдарыңарда-ла билдинип келген бе?

— Школа доозуп тургаш, «Сөөлгү коңга» байырлалында концертке: «Көрүнүккө арнын көргөн обезьяна хөлчөк оожум медведьти тырта кааппан: «Көрүп көр даан, күжүр куда, арным аңаа хензиг-даа бол дөмей болза, муңгарааштын умираю» — дээримге, хамык улустарым талантың чоп чажырып чораан сен дээш-ле эгелээн.

Өөреникчи чорумда школа биле бажыңым аразы 3 км хире ырак турган, ынчангаш уран чүүлге-даа эвес, а спортка, ылаңгыя чарыштарга маңаарыңа ынак турдум.

— Шажын-чүдүлгеге хамаарылганар кандыгыл?

— Тывада сарыг шажын сайзырап турарыңа сеткилим ханызындан дыка өөрүр мен. Бистиң ам улуг салгал шажын чок нитилелге чурттап, чүдүлгеден шала ырай берген болуп турар, а чаа өзүп оор салгалдың сонугаргалдары база өске. Ынчангаш ортумак назынның кижилери шажынны чон аразыңа эки тарадыр болза эки. Чамдык улус акша ажилдап, 4-5 каат бажыңың, янзы-бүрү маркалыг машина-балгаттыг, каас-коя идик-хептиг боору дээрге-ле аас-кежик-тир деп бодаар хире. А олар ол бүгүн чедип алыр дээш хилинчектенип турарын билбес.

— Хостуг үелериңерде чүнү канчаарыңа ынак силер?

— Хостуг шактар чогум тыттып кээр. А ол хостуг үелерде-даа театр, ында ажил-ижиң, рольдарың дугайында бодап кылаштап чоруур сен. Студент чылдарымда танцы, клубтар үспес турдум, харын ам-даа ындыг-ла мен. Оон ыңай бойдус-чурумалдыг черлерге дыштанырыңа ынак мен. Амданныг чем база кылыксаар. Манчы, плов, борщ белеткээринге денди ынак мен. Эш-өөрүсү-биле чем кылып чир дишкенивисте бодум-на билбес, поварлаан ту-

рар кижидир мен ийин. Солун чемнер чогадып, ресторан ажыдып ап, шеф-повар болуп күзелим база бар.

— Силерниң-биле эң-не улуг чедишкениңер чүл?

— Театрда легендалар апарган улуг артистер-биле кады ажилдап чоруурумну канчаар-даа аажок улуг чедишкеним деп санаар мен. Бичимден тура, сонугарга, магадал чорааным артистер-биле кады ойнап турарым ышкаш ааскежик кайда боор.

— Чоокта чаа үнген «Меңээ ынак чор, ынак чор» деп шиңде эр эжиңиң ролун ойнап турар болгай силер. Маадырыңарның овор-хевиринде силерниңге дөмейлешкек база ылгалдыг талалар дугайында чугаалажып көөр бис бе?

— Ол шиңи бистиң чаңгыс-курсчусу Сюзанна Ооржак салган. Шиңде амыдыралывыста таваржып турар бергедээшкенин, оларны ажып эртип чадаанындан дыка хой өг-бүлелерниң чарлып турарын көргүскен. Бөгүн аравыста хой эр кижилер бажыңнарында олурар, а ажилдап, акша тудуп турар улус херээженнер болуп турар, оон-биле холбаштыр эр улустун сүлдеси кудулап бар чыдар болгай. Шиңде ол дугайында база элдээрткен. Бодундан кортпас болзуңза, көрүнүккө көрнүп ал дээр ышкаш шиңиң маадырларындан көрүкчүлөр боттарын танып алырлар.

Шиң көргүскен соовуста таныыр улузун: «Ии-и-и, эң-не бак кижидир сен чордун, канчап ынчаар мегелеп чоруур кижидир сен!» — деп турдулар. Эгезинде ол рольче кирип чадап шаг болган мен, бодум өг-бүлө улус будап, мегелеп чоруп турбаан болгаш ону ойнаары арай берге болган. Бир эвес чуртталгамда база шак ындыг кижидир турган болзумза, ында ойнаар чүве чок болуп болгай.

— Утка-шынары амыдыралчы шиңге ойнап тура, аныктарга чүнү күзээр-дир силер?

— Өг-бүлө тудары дээрге, ыдыктыг херек-тир. Ынчалза-даа аныктар таныжып алырга-ла, оларны дораан өглөп кааптарышын эвес. Бир талазында, бажыңбалгады чок, ажил-хожулга таптыг турумчуп албаан чаш улуска бергелер эгелээр, оон-на алгышкырыш өөскүп, аразында билишпейн, чарлы бээрлер. Чогум колла чүве бот-боттарын билчир, хүндүлежири болуп-дур ийин.

Бирээзи изигленип хорадай берген болза, өскези ону шыдажып эрттириптер болза, демгизи эпчок-сунуп, бодунун дүрген чаңын билип, эттинип аар. Аныктарга деткижи, манажып, билчип чурттаарын күзээр-дир мен, шак ындыг өг-бүлө кандыг-даа шаптааразыннарга торулбас.

— Шиң-даа ындыг-ла-дыр, а херек кырында амыдыралыңарда өг-бүлө байдалыңар кандыгыл?

— Амдызында бот. Ону чугаалаарга, өөрүнчүг эвес-тир ийин. Бүтпейн барган чуртталганы канчаптар боор.

— Бурунгаар планнарыңар кандыгыл?

— Дыка делгем девискээрге кайгамчык улуг бажың тудуп аар мен (баштак). Келир чылын академия дооскандан бээр 10 чыл оювус. Ону чаа-чаа солун шиңилер-биле уткуп, «дүжүттүг» эрттирерин бодап турар бис.

— Уран чүүлдүң улуг ак кораблинде эжиндирип чоруур ааскежиктиг-ле-дир силер, оон амгы үеде байдалыңың дугайында чугаалап көрүңер.

— Сөөлгү чылдарда театр дыка көдүрлүүшкүнүг ажылдап турар. Театрны чаартып септепкен соонда, чаа-чаа шиңилер салдынып, моон мурунунда четтинмейн турган ырак-узак суурларже үнүүшкүн-нерни кылып эгелээн. Каш чыл бурунгаар театр артистери бир суурга шиң көргүзүп чедэ бээрге, көрүкчүлөр аразында: «Че, хөк-түүнем, кандыг кончуг чалгааранчыг концерт чүвөл, аңаа туруп алгаш чугаалажып-ла турар» — деп турган болза, а ам чоннуң шиң көөр культуразы көдүрүлгөн. Херек кырында амыдыралда, политикада болуп турар чүүлдерни сойгалап көргүскен өөредиглиг шиңилеривис-биле кожууннарже үнүп турар бис. Ол ышкаш бистиң театрывыстың ат-алдары Россия иштинде, даштыкыда-даа аажок бедээн. Шаандан тура, дазылдамыры быжыг болгаш кандыг-даа хевирниң шиңилерин салырга, артистер билдиги ойнаптарлар.

— Улуг чажыт эвес болза, апрель 7-де болуп оюн-көргүзүүңер программасы-биле таныштырып көрүңер.

— Концерттин адын чаңгыс-курсчун Сайдаш Монгуш «Апрель 1-ниң чеди дугаар сериязы» деп адап каан кижидир. Бичии турувуста апрель 1-ни мегечи хүн дээр ийик чоп. Ынчангаш ол концертке долгандыр улусту 7 дугаар хүн мегелеп турар маадыр боор мен. Меңээ мегелетпес дээш мегеледип алырлар хой болуп. Программага хой кезинде оюн-баштак, каттырынчыг көргүзүлгөр колдаар.

— Ам база мегелеп-ле эгелээр ышкажыл силер (баштак)?

— Ийе, ха-ха-ха.

— Оюн-баштак артисти аңаа канчап салыптар боор, бистиң номчукчуларывыска студент амыдыралыңардан бир солун чугаадан сонугадып көөр силер бе?

— Бир дугаар курска акша-көпееви хой кончуг улус болуп, ресторанде кире бердивис де. Столга олуруп алгаш: «Дайте, пожалуйста, список» — дээр-дир мен. Меню дээр дээш соора орустап алганым ол. Чогум солун таварылгалар эндерик, амдызында бажымче кирбейн тур...

— Солун харыларыңар дээш четтирдивис.

Шончалай МААТЫ-ООЛ чугаалашкан.

Чингис САЯНЫҢ тырттырган чүрү.

Эгелеп ч фермерл

«Чаа эгелеп фермер» деп реграмманын алб биле хүлээп ал болза, Тыва Республиканың Чазааның Ш.Кара-оол аңаа берге ажил-иш болуп дээр ий «деткимчени к деп шиитпирни алган.

Хууда дузалал ажы 600 хире баш малды Ойду-оол — Чеди-Хө да быжыг бут кыры келген малчын. Оон а харлыг Монгуш Ойду вада алдар ады алган малчыннарның бир. назы хары улгатканын, ажил-агыйын оглу Владимир эмчизи уруунга берген. Алышкылар кезек-чамдызын са дүүштүр кажар-хора техника аймаан сад эъткир уксааның 100 азыраар күзелин дилегни кириген. О күзели чаа ажилдап тускай сорулгалыг пр боттанышкыны-биле а ам күүсеттинип келген бисти эвес, а боттары ажил-агыйын-биле а чурттап чоруур өскө- чер-чурттугларывыс «лединг деткимче»-бил ап, өскелерге ажыкт кылып болуп арга турдыр» — деп, Владимир өөрүшкү-биле үнелелди

Ол-ла программанын лели-биле деткимчени кожуунуң Арыг-Бажы ганчы» Геннадий Шангы алыр.

Хары черниң карж дайынының киржикчиз дарда төрөөн черинге келгеш, хол куруг, аңаа корбээр. Адазындан да ген 1,5 гектар сугатты эштери-биле чамдызын тасты, артканынга ка капустаны тарааш, оон ажаап ап турган. А кы бажыңында мастерс национал идик-хеп даарага ачы-дузанын көргүзүс-шевер-даа.

Бо чылын ол бодунуң бүрүнү-биле тараа ү чажып, чер ажылынче к быжыгы-биле шиитпирле Ынчангаш тараа үрөз дузаны кадарын дилээр.

Тываның Чазааның көдээниң берге ажил-и ийи кижизинге бар-ла а тып тургаш, деткимчени көдээ ажил-агый сай дааскан. Федералдыг ч чылдан эгелеп Россиян суурларын мурнады хөгжү бир угланышкыны болу ажил-агыйының биче хев деткир тускай сорулгал грамманың боттаныч чедип алыр-биле ындыг эгелээнин сагындырып ка

Бисти

КАДЫК-ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛДЫ ХЕВИРЛЭЭРИ

Эмчи эртемденнерниң тодарадып кааны-биле, кижиниң кадыкшылы бир дугаарында ооң бодундан, чурттап турар амыдыралының хевиринден хамааржыр. Бир эвес бодун камнанмайн, арага, таакпы, үен-даян наркотиктер-биле мага-бодун хораннап, шимченмес, шүшпөң амыдыралды тудуп, бойдустуң чаяап бергени күш-шыдалын улам сайзырадырын хензиг-даа кызытпас болза, аарыгаржык ындыг кижини белени-биле тудуп чий бээр. Ынчангаш бистиң күрүнөвисте, республикада кадык камгалал адырында аарыгларны баш бурунгаар болдурбас талазы-биле ажил-чорудулгаже улуг кичээнгейни салып турар. Республикада кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр, аарыглардан баш бурунгаар камгалаар угланышкынга ажил-чорудулганы уштап-баштаар хүлээлгени республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга төвү боттандырып турар. Ынчангаш ук чугула ажилга хамаарыштыр каш айтырыгны төптүң улуг эмчизи Орлан Николаевич Суван-оолга салыр-дыр бис.

— Орлан Николаевич, «аът кулунундан, кижини болурун» деп өгбелеривистиң аргы угаады бар болгай. Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр ажилга ук бодал база хамааржы бээр ирги бе?

— Дорт хамааржып турар. Эмче үеде кандыг кижини болурун үндөзүннери чажында-ла өлүп-житкен. Өзүп олурар чалыы амыдыралының мага-бот, угаан-даргал талазы-биле кадыкшылындан чонун, чурттуң келир-бери чаагай чоруу, сайзыралы, динишкени дорт хамааржып болгай. Бо хүнде школа намыс уруг-дарыгның 70 хуузу кан-ла-бир аарыгларны эдилеп турар. Бичии уруглар ортузунга тирген эмчи шинчилгелери кол-гоорга-хендирбе сөөктериниң эвес сайзыралын, ижин-шө-дү аарыгларын, карак четпес, ак дыңнаас чоруктарны иле-кен болуп турар. Элээди намыс уруг бүрүзү бир-иини хоочураан ыглыг болгулаар. Школачылар кадыкшылының мынчалдыр сарал турары оларның амыды-рында стрессиг байдалдарның үдээниден, шын эвес чем-биринден, шимченмес, олутпай дыралды чорудуп турарындан, арга, наркотиктер черге-хоралыг чаңчылдарга алзып-ырындан дорт хамааржып ту-рунганга кадык-чаагай амы-ал дугайында билиглерни шко-лаларга, студентилерге, аныяк-ша шингээттирерин ажилы-тын бир кол угланышкыны дээр салып турар бис. Кадык-талал яамызының чугула-лап турары бо ажилды чору-унга республиканың Өөредил-гелаш эртем яамызының тала-ан улуг деткимче көргүстүнүп ээниң улуг өөрүшкү-биле дем-ексээр-дир мен. Эрткен 2011-жыл декабрь айда «Школа-рга гигиенаның үндөзүннери дидир болгаш кижизидер, рес-пиканың школаларына кадык-ай амыдыралды хевирлээр-зы-биле ажилды сайзырадыр-еглер дугайында» ийи яамы-катышкан дужаалыга ат-тыг. Ынчангаш чалыы сал-

галды кадык-чаагай амыдырал чорударына өөредир ажилга демнежи, тоо быдаргай аңгы-ланыр чоруктан адырлып эгелээ-нивис ол.

— Салдыгган сорулганы чедип алыры-биле кандыг хем-чеглер алдынып турар ирги?

— Сорулганы чедип алырына хөй үе, күш негеттинери билдингир. А баштайгы кылган базамысы чүл дээрге, бичии уруглар, аныяк-тар-биле дорт харылзажып, ажил-дал турар тускай мергезилдиг-лерни өөредип, чогуур билиглер болгаш материалдар-биле че-сеглеп алыры болган. Ынчангаш эрткен чылын күстен эгелеп суму-ларда фельдшер-акушер пункту-лары, школалар, социал албан черлеринде аныяк-өскөн, чон-биле ажилдал турар эмнелге ажилдак-чыларына, башкыларга кадык-чаагай амыдыралды сурталдаар ажилды үндөзүннери, кол угла-нышкынын айтып берип, мето-диктиг материалдар-биле ханды-рар белеткел ажилдарын эгелей берген турган бис: ажилга удур-тулга кылыр болгаш кылып чорут-кан хемчеглериниң дугайында айыткаар документилерни белет-кеп, санитар-гигиена материал-дарын ажилдал кылгылааш, тускай специалист бүрүзүнүң ат-сыын айтып каан папкаларга ол бүгүнү чыып тургускан бис. Чижээ, ара-галаар, таакпылаар чоруктуң ур-жуктары, туберкулез, чүрек-дамыр аарыглары дээн чергелиг социал ужу-уткалыг аарыгларның айы-лы, грипп, гепатит А дээн ышкаш халдавырлыг аарыглардан канчаар камгаланыры, кадык-чаагай амы-дыралды кол үндөзүннери дээш өске-даа чугула айтырыгларны улуг-бичии намыс кижини бүрү-зүңгө билдингир кылдыр тайыл-бырлаан улуг өң-баазын плакат-тарны чогадып кылгаш, парлап үндүргөн бис. Оон аңгыда бистиң төптө организаашкын-методика килдизиниң ажилдакчыларының ажилдал кылгаш, орус-тыва дыл-дарда парлап үндүрүп турар янзы-бүрү аарыглардан баш бурунгаар камгаланырының дугайында тайыл-бырлаттыг хөй янзы буклеттери папкаже кирип турар. База бир чу-

гула кылган ажилымыс — респу-бликаның төп эмнелгелериниң спе-циалистери-биле кады ажилдал кылганымыс республикада онза непертеңгей аарыглар болгаш олардан баш бурунгаар камгала-нырының оруктарына хамаарыш-кан чугула билиглерни берип турар методиктиг сүмелер чыындызын орус болгаш тыва дылга тускай ном кылдыр парлап үндүргенивис болур. Ук номнар чүгүл эмнелге ажилдакчыларына эвес, а башкы-ларга, чон-биле ажилдал турар өске-даа специалистерге ажыктыг болурунга идегеп турар бис. Бо бүгү материалдарның электронуг хоолгаларын өске-даа видеомате-риалдар-биле кады (орус, тыва дылдарда профилактиктиг филь-мер, кыска видеороликтер, теле-дамчыдылгалар, телесюжеттер...) улаштыр непертедир-биле белет-кеп чыгган.

Ынчангаш бо бүгү белеткел ажилдарын дооскаш, кады ажил-даар тускай специалистеривисти чаңгыс черге чыгаш, семина-хуралдарны организааш эгелээ бис. Эрткен чылдың октябрь айда найысылал Кызыл хоорайыста турар бүгү өөредилге черлеринде эмнелге ажилдакчылары-биле бир дугаар семинарымысты эрттирген бис. Кызыл хоорайда ажилдакчы-ларымысты «чөсеглеп» алган соонда кожууннарже үнүшкүнүг хуралдарымысты эгелээнивис бо.

— Бо хүннерге чедир кайы-кайы кожууннарже чедип каа-п-тыңар?

— Эрткен чылдың төнчүзүнде эң-не чоок кожуун — Кызыл ко-жуундан ажилымысты эгелеп ал-гаш, бо хүннерге чедир алды ко-жуунга чедип барып, ажилымысты организааш бис. Январь айда дөртөн ажыг градус-чыккылама сооктар келген хүннерде бистиң төптүң специалистери биле рес-публиканың Туберкулезка удур демисел чорудар, наркология, кеш-шээр аарыглар диспансерле-риниң база СПИД болгаш халда-вырлыг аарыглар-биле демисел чорудар төптүң эмчилери Бии-Хем болгаш Таңды кожууннарже барып чедип, үнүшкүннерлиг семина-ларны эрттирген. А февраль айда Эрзин, Тес-Хем болгаш Каа-Хем кожууннарда ажилдал турар спе-циалист-биле ужуражып, кадык-

чаагай амыдыралды хевирлээр талазы-биле ажилды канчаар чорудары чогумчалыг болурунуг дугайында чугаалажыр аргалыг болган бис. Бо хүннерде Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарда ажилымысты уламчылаан бис.

Ниитизи-биле сумуларда эм-нелгелер, школаларның болгаш социал албан черлериниң эмнелге ажилдакчыларының талазындан идепкейлиг, сонургалдыг киржил-гени демдеглексээр-дир мен. Олар республиканың кол эмнелге-леринден келген специалистерниң илеткелдерин улуг сонургал-биле дыңнап, боттарының талазындан санал-оналдарын база кирип, ажилчы дуржулгазы-биле солчуп турарлар.

— Кожуун-сумуларда кадык амыдыралды хевирлээр талазы-биле ажилдар чогум чоруттунуп турар болгай...

— Ийе. Ажил чоруттунуп ту-рар. Бо эргип чораан кожуунна-рымыстан Бии-Хем кожууннуг чагырыкчызының социал адырда оралакчызы Евгений Ширал боду-нуг кожуунунда чоруттунуп турар ажил-биле бисти таныштырган: школаларда волонтер шимчээш-киннери организааштынып, кадык амыдырал дугайында кичээлдерни чүгүл өөреникчилер эвес, а ада-иелер-биле база чорудуп турар, бөлгүмнер, спортчу секциялар доктаамал ажилдал, уругларның хостуг үезин шын ажыглаарына үлүг-хуузу кирип турар. Ниитизи-биле кожуун чагыргазының дең-нелинде бо айтырыгже чогуур кичээнгеини угландырып турар дээрзин ол айтытты.

А Таңды кожуунда кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр ажилче улуг кичээнгеи салдынып турарына база билир бис. Ук ко-жуун «Кадык-чаагай амыдырал девискээри» кылдыр безин чарлат-тыг болгай. Ынчангаш социал ужу-уткалыг аарыгларның ко-жуунда деңнелиниң ниитизи-биле чавызал турарында бо ажилдың чедирип турар салдары база улуг дээрзи чугаажок. Бистиң эрттир-ип турар семинарларымыска эмнелге, социал, өөредилге адырларының ажилдакчыларындан аңгыда, Дүрген, Кочетов, Владимировка, Бай-Хаак, Балгазын суму чагырга-ларындан төлээлерниң кээп ки-

ришкенин демдеглексээр-дир бис. Боттарының харылап турар девискээрлери, чону дээш бедик харысалга оон-на илдең көстүп турар. Эрзин, Тес-Хем болгаш Каа-Хем кожууннарда база кожуун чагырыкчыларының социал адыр, аныяктар политиказын харылап турар оралакчыларының идепкейлиг киржилгезин айтып каайн.

Бо хүннерде Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарда ажилымыс-ты уламчылаан бис. Тожу кожуун-че кышкы орук ажык турар үени шилип алганымыс таварылга эвес — чылы бээр, сумулар аразын-да аргыжылга берге апар болгай. Эмнелге черлериниң ажилдак-чылары семинарга колдуу четкилеп келген, ол ышкаш кожуун төвүнде турар албан организацияларның төлээлери база идепкейлиг ки-ришкен. Ынчалза-даа сумуларның школаларының талазындан кир-жилге шоолуг эвес болганы хараа-данчыг. Хурал үезинде кожуунга аарыгларны баш бурунгаар бол-дурбас талазы-биле хемчеглерже акша-көпөк көңүс көрдүмнээ дээрзин эмнелге ажилдакчылары айтып турдулар. Бо ажилды чүгүл эмнелгениң кырынга чүдүрүп каа-ры шын эвес, кожуунунда чурттап турар чону дээш чугула харысал-га кожуун чагыргазына онаажыр болгай. Шак бо айтырыгже өске-даа кожуун чагыргаларының кичээнгеини угландырыксаар-дыр мен.

Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннар-ның кадык камгалалының-даа, өөредилге-даа адырының база социал адырның ажилдакчылары-ның сонургалдыг киржилгезин демдегелеп каары артык эвес. Ылангыя Улуг-Хем кожууннуг төп эмнелгезинде профилактика ка-бинетиниң ажыттынып турары өөрүнчүг болду.

Бо бүгү девискээрлерде чурт-такчы чоннуг кадыкшыл байдалын, кандыг-кандыг аарыглар непертеп турарын сайгарып чугаалажып, кайы угланышкынга санитар-чы-рыдышкын ажилын күштелди-рери чугула дээрзин тодарадып, кожуун-суму специалистеринге методиктиг болгаш практиктиг ачы-дузаны чедирерин кызыдып турар бис. Оон аңгыда кожуун бүрүзүнүң кадык-чаагай амыды-ралды хевирлээр ажилда чедим-челиг арга-дуржулгазын өске ко-жууннарда непертедир сорулгавыс база бар.

Чаңгыс сөс-биле, кожуун бүрү-зүңгө чедип барып, арга-дуржулга, ачы-дуза чедиреринден аңгыда, тус черде кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр талазы-биле чоруттунуп турар ажилды хынап, бо бүгүге хамаарышкан делгереңгей дың-надыгны бо ажилды деткип, улуг кичээнгеини салып турар Тыва Рес-публиканың Чазааның Даргазының оралакчызы — Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Анатолий Партизанович Дамба-Хууракка дамчыдар апар бис.

Надежда САТ
чугаалашкан.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Күш-культура болгаш спорт адырынга чедип алган бедик көргүзүлгери дээш «Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты Тыва Республиканың «Республиканың элээди уругларның спорт школазы» уругларның немелде өөредилгезинин күрүне албан черинин хостуг хүреш талазы-биле тренер башкызы **Эртинне Маадыр-оолович Допуй-оолга**, Өвүр кожунунун «Хандагайтының элээди уругларның спорт школазы» уругларның немелде өөредилгезинин муниципалдыг албан черинин хостуг хүреш талазы-биле тренер башкызы **Андрей Алексеевич Монгушка**, Тыва Республиканың күрүнениң «Хөй адырлыг «Сүбедей» спорт комплекзи» автономнуг албан черинин кол специализи **Айдың Мергенович Отчурчапка** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2012 чылдың февраль 21
№ 44

Күш-культураны, спортту хөгжүдеринге ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың «Республиканың элээди уругларның спорт школазы» уругларның немелде өөредилгезинин күрүне албан черинин улуг тренер башкызы **Вячеслав Карбыевич Монгушка** тыпсыр.

Спортчу бедик чедишкенин дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижин-биле республиканың «Спортчу белеткелдин И.С. Ярыгин аттыг дээди школазы-спорт төвү» күрүнениң бюджет албан черинин спорт инструктору, Россия Федерациязының самбо талазы-биле чыынды командазының кежигүнү **Альберт Олегович Монгушту**, республиканың «Спортчу белеткелдин И.С. Ярыгин аттыг дээди школазы-спорт төвү» күрүнениң бюджет албан черинин спорт инструктору, Россия Федерациязының паралимпий оюннарының талазы-биле спортчу командазының кежигүнү **Михаил Кара-оолович Оюну**, республиканың «Спортчу белеткелдин И.С. Ярыгин аттыг дээди школазы-спорт төвү» күрүнениң бюджет албан черинин спорт инструктору, Россия Федерациязының чыынды командазының кежигүнү **Олан Владимирович Сатты** шаңнаар.

Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге чедишкенин дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижин-биле «Чөөн чүктүн улустарының спорттук хүрежинин талазы-биле элээди уругларның «Чеди-Хаан» спорт школазы» немелде өөредилгенин күрүнениң бюджет албан черинин тренер башкызы **Чингиз Исахан-оглы Алиевти**, республиканың «Элээди уругларның спорт школазы» немелде өөредилгенин күрүнениң бюджет өөредилге албан черинин тренер башкызы **Владимир Иванович Түлүшту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2012 чылдың февраль 21
№ 45

Тыва Республиканың Тожу кожунунун тургустунганының 90 чылы-биле холбаштыр кожунунун ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты көдээ ажил-агыйының хоочуну **Татьяна Дамчаевна Чигжитке** тыпсыр.

Кожунунун социал-экономиктиг хөгжүлдезинге салышкыны дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижин-биле «Тоора-Хемнин уругларның уран чүүл школазы» уругларның немелде өөредилгезинин муниципалдыг казна өөредилге албан черинин уран чүүл салбырының башкызы **Алевтина Дамыкаевна Акты**, «Өдүгөн» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгенин ивижи **Аржаана Кызыл-ооловна Бараанны**, Тожу кожунун чагыргазының өөредилге килдизинин улуг экономизи **Ольга Алексеевна Курсакованы**, хууда дужала ажил-агыйының чылгычызы **Олег Демиринвич Мырлааны**, Тоора-Хем суурнун Культура болгаш дыштанылга төвүнүн директору **Валентина Опаловна Ооржакты**, «Адыр-Кежигиниң ниити билиг ортумак школазы» муниципалдыг өөредилге албан черинин орус дыл болгаш литература башкызы **Раиса Коловна Чайбарны** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2012 чылдың февраль 26
№ 46

«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле шаңнаарының дугайында

Аныяк салгалдың шериг-патриоттук, интернационалды болгаш күш-ажылчы кижизидилгезинге салышкыны болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ачы-хавыяазы, хөй чылдарда хөй-ниити ажил-чорудулгазы дээш «Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле Бай-Тайга кожунунун Тээли суурнун хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Зоя Данажаковна Хертекти**, Бай-Тайга кожунунун Тээли суурнун хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Чечек-маа Найдановна Хомушкуну**, Барыын-Хемчик кожунунун Хөндөлөн суурнун хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Долзан Хомушкуну Сержини**, Чөөн-Хемчик кожунунун Чыраа-Бажы суурда күш-ажылдың хоочуну **Оолак Даржаевич Кара-Салды**, Чөөн-Хемчик кожунунун Хайыракан суурда күш-ажылдың хоочуну **Өнер Айыжыевич Сатты**, Каа-Хем кожунунун Сарыг-Сеп суурда өөредилгенин хоочуну **Татьяна Чорбаевна Самчат-оолду**, Каа-Хем кожунунун Сарыг-Сеп суурнун күсөкчи эрге-чагырга органнының хоочуну **Владимир Ильич Щербакты**, Кызыл кожунунун

Каа-Хем суурда күш-ажылдың хоочуну **Валентина Юмер-ооловна Адыяны**, Кызыл кожунунун Каа-Хем суурда күш-ажылдың хоочуну **Наталья Тимофеевна Гвоздакты**, Мөңгүн-Тайга кожунунун Мугур-Аксы суурда күш-ажылдың хоочуну **Кара-кыс Салчаковна Чүлдүмнү**, Мөңгүн-Тайга кожунунун Мугур-Аксы суурда күш-ажылдың хоочуну **Шой-оол Иргитович Намыны**, Өвүр кожунунун Солчур суурнун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Чечек Сыгдыковна Чыпсыны**, Өвүр кожунунун Хандагайты суурда күш-ажылдың хоочуну **Даш-оол Кууларович Баазанны**, Би-Хем кожунунун Туран хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Кара-оол Оюнарович Хелин-оолду**, Би-Хем кожунунун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Николай Григорьевич Шеринни**, Сүт-Хөл кожунунун Кара-Чыраа суурнун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Аргар-оол Чимит-Доржуевич Ондарны**, Сүт-Хөл кожунунун Ак-Даш суурнун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Зоя Лопсан-Шыраповна Ондарны**, Танды кожунунун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Георгий Дүлүшевич Санчыны**, Танды кожунунун Бай-Хаак суурда күш-ажылдың хоочуну **Маргарита Федоровна Благиннианы**, Тес-Хем кожунунун Чыргаланды суурда күш-ажылдың хоочуну **Иван Симитович Данзурунну**, Тес-Хем кожунунун Самагалдай суурнун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Александра Шыраповна Монгушту**, Тожу кожунунун Тоора-Хем суурда күш-ажылдың хоочуну **Надежда Лукинична Гласкованы**, Тожу кожунунун Тоора-Хем суурда күш-ажылдың хоочуну **Анфиса Валерьяновна Семис-Көктү**, Тере-Хөл кожунунун Кунгуртук суурда күш-ажылдың хоочуну **Серенмаа Шулуевна Хомушкуну**, Тере-Хөл кожунунун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Дамдын Сюрюнович Идамны**, Улуг-Хем кожунунун Арыскан суурнун хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Кызыл-оол Кыргыс-ович Дурбулукти**, Улуг-Хем кожунунун Арыскан суурда күш-ажылдың хоочуну **Айыраа Васильевна Санчай-оолду**, Улуг-Хем кожунунун Шагаан-Арыг хоорайының хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Анай Долаановна Доваадорну**, Эрзин кожунунун Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Мария Сергеевна Шойдунну**, Эрзин кожунунун Эрзин суурда күш-ажылдың хоочуну **Ямаа Сендиевна Садни**, Чаа-Хөл кожунунун Чаа-Хөл суурнун хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Галина Ажыевна Кыргысты**, Чаа-Хөл кожунунун Чаа-Хөл суурнун хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Владимир Сарыг-оолович Монгушту**, Чеди-Хөл кожунунун Хову-Аксы суурда күш-ажылдың хоочуну **Экер-оол Бараканович Сатты**, Чеди-Хөл

кожунунун Хову-Аксы суурда күш-ажылдың хоочуну **Мария Ивановна Суханованы**, А-Довурак хоорайының хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Александр Далбыкович Ооржакты**, Ак-Довурак хоорайының хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Светлана Солун-ооловна Сааяны**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Фотей Иванович Килинни**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Шангы Пиче-оолович Кууларны**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Марина Михайловна Фирсованы**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Дарый Лопсанчаповна Сааяны**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Чинтол Кара-Донгакович Мечинни**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Бай-Беле Мазылаевич Иргитти**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Бадарчы Сендиев Седейни**, Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Доржу Сатович Дамбаны**, Кызыл хоорайының өөредилге хоочуну **Долза Хертековна Кууларны**, Кызыл хоорайының хоочуннар шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Алдын-оол Кылбакович Монгушту**, Кызыл хоорайының Хоочуннар (пенсционерлер) чөвүлелин даргазы **Ольга Кыргыс-овна Дамдыны** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2012 чылдың февраль 28
№ 47

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажил болгаш идепкейлиг хөй-ниити ажил чорудулгазы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тес-Хем кожунунун Берт-Даг суурда күш-ажылдың хоочуну **Хая-Маадыр Делгир-оолович Санаага** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Кызыл кожунунун Черби суурнун херээженнер шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Пахайра Маадыр-ооловна Бурунейни**, Улуг-Хем кожунунун Хайыракан суурнун херээженнер шимчээшкенин идепкейлиг кижикчизи **Людмила Васильевна Тулут** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2012 чылдың февраль 28
№ 48

Тыва Республиканың Ордени-биле **А.Д. Шаалыны** шаңнаарының дугайында
Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге салышкыны болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Ордени-биле Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочуну **Александр Дапаевич Шаалыны** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2012 чылдың февраль 29
№ 49

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.КАРА-ООЛ.**

2011 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «2010 чылдың декабрь 7-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнының тургузуунун дугайында» №230 Чарлынга өскерилгелер кириринин дугайында» №213 Чарлынын күсөдиринин талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2012 чылдың февраль 6 №47 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Мында кошкан дараазында чүүлдерни бадылаар:

Тыва Республиканың Чазаның Херектер эргелелин дугайында дүрүмнү болгаш оон тургузуун;

Тыва Республиканың Чазаның Херектер эргелелинге чагытыр Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин болгаш күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин даңзызын.

2. Тыва Республиканың «Суй-Белек» күрүнениң унитарлыг тускайжыттыг бүдүрүлгезинге (моон соңгаар—«Суй-Белек» КУТБ дээр) ажилдар кылыр, суй белек продукциязын белеткээр болгаш чедирер талазы-биле ачы-дуза чедирер, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының, Тыва Республиканың Чазаның болгаш Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнының төлээлери хулээлгелерин хандыраары-биле суй белек-төлээлелге фондузун хевирлеп тургузар талазы-биле бүрүн эргелерни тыпсыр.

3. Кадык камгалалдың «Республиканың №2 эмнелгези» күрүнениң бюджет албан черинге (моон соңгаар—«№2 ресэмнелге ККБА дээр») муңчу-малчыннарның даңзызында кирген кижилерин, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турарларның медицина хандырылганын,

камгаладылганын талазы-биле күрүне магадылалдарын хандыраар талазы-биле бүрүн эргелерни тыпсыр.

4. Албан-езуунун кижилерин, делегациялар төлээлерин, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның киржилгези-биле эрттирип турар өске-даа хемчеглеринин кижикчилерин хондурар болгаш чурттадыр талазы-биле гостиница ачы-дузанын чедирер талазы-биле ажилдар кылырын, ачы-дуза чедирерин оон сорулгазы болгаш ажил-чорудулганын хевир кылдыр тодаратпышаан, Тыва Республиканың «Гостиница-төлээлелге комплекзи» күрүнениң казна бүдүрүлгезин (моон соңгаар—«Гостиница-төлээлелге комплекзи» ККА дээр) тургузар.

5. Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү-хөреңги харылзааларының ямызы «Коттедж» гостиницаның өңчү-хөреңгизин, оон иштинде Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажын 38 деп адресте турар оран-савазынга оперативтиг эргелеп-башкарылга эргезин —«Гостиница-төлээлелге комплекзи» ККА-га быжыглаар.

6. Тыва Республиканың Чазаның Херектер эргелели (моон соңгаар—Чазактын Херектер-эргелели дээр) дараазында эргелеп-башкарылганы чорудар кылдыр доктаадыр: «Суй-Белек» КУТБ Тыва Республиканың

Чазаның Даргазының, Тыва Республиканың Чазаның болгаш Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнының төлээлери хулээлгелерин хандыраары-биле суй белек-төлээлелге фондузун хевирлеп тургузар талазы-биле бүдүрүлгенин ажил-чорудулгазын боттандыраарының талазы-биле, а ол ышкаш ол ажил-чорудулганы хандыраарыга эргежок чугула өңчү-хөреңгиге хамаарыштыр ээзи болур черинин бүрүн эргелерин боттандыраар;

«Гостиница-төлээлелге комплекзи» ККА албан-езуунун кижилерин, делегациялар төлээлерин, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның киржилгези-биле эрттирип турар өске-даа хемчеглеринин кижикчилерин хондурар болгаш чурттадыр талазы-биле гостиница ачы-дузанын чедирер талазы-биле бүдүрүлгенин ажилдар кылырын, ачы-дуза чедиреринин талазы-биле ажилдар кылыр, ачы-дуза чедирер талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраар;

«№2 ресэмнелге ККБА» муңчу-малчыннарның даңзызында кирген кижилерин, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турарларның медицина хандырылганын, камгалалдың талазы-биле күрүне магадылалдарын хандыраары-биле бүрүн эргелерни боттандыраар.

7. Чазактын Херектер эргелели Тыва

Республиканың Чер болгаш өңчү-хөреңги ямызы-биле кады:

«Гостиница-төлээлелге комплекзи» ККА-ның уставын бадылаарын хандыраар;

«Гостиница-төлээлелге комплекзи» ККА-ның ажил-чорудулгазын киржиге талазы-биле бүрүн эргелерни болгаш казна ажилдажылганын чүүлдерин аңгылаарының дугайында керээни чарар;

бүдүрүлгени тургузары-биле холбаштыр эргежок чугула өске-даа юридиктиг ажилдарны кылыр.

8. Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү-хөреңги харылзааларының ямызы Чазактын Херектер эргелели-биле кады бо доктаалды парлаан хүнден он хонук хуусаада:

бо доктаалга үндезилеп «Суй-Белек» КУТБ-ның уставына өскерилгелер киририне болгаш оларны бүртүкедирин;

«Суй-Белек» КУТБ-ның ажил-чорудулгазын киржиринин талазы-биле бүрүн эргелерни болгаш кады ажилдажылганын чүүлдерин аңгылаарының дугайында керээни чарар.

9. Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө ямызы Чазактын Херектер эргелели-биле кады бо доктаалды парлаан хүнден он хонук хуусаада:

бо доктаалга үндезилеп «№2 ресэмнелге ККБА-ның уставына өскерилгелер киририне болгаш оларны бүртүкедирин;

«№2 ресэмнелге ККБА-ның ажил-чорудулгазын киржиринин талазы-биле бүрүн эргелерни болгаш кады ажилдажылганын чүүлдерин аңгылаарының дугайында керээни чарар.

10. Бо доктаалды хулээп алганында Чазактын дүргүзүндө Чазактын Херектер эргелелин хандыраары болза:

2 эмнелгеzi» күрүнениң бюджет албан чери.

ТОЖУ ЧЕРГЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тожу кожуунун 90 чыл оюнга тураскааткан байырлалда дыка хөй кижилер шаңнал-макталды алган. Оларның бирээзи — Тоора-Хем Культура бажының директору Валентина Опаловна Ооржак. Ол культура шугумунда ниитизи-биле 30 ажыг чыл ажылдап турар. Кожуун байырлалында аңаа «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан.

Культура бажының байырлалга чедир сөөлгү белеткел ажылдарын кылып турар үезинде оон биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум.

— Бо Тожу кожуунун хоочун культура ажылдакчылары-дыр. Олар ам аравыста чок, өске өртемчейе чорупкан. Ылаңгыя Мария Ломбуевна Очур-оолду, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызын, дыка-ла чоктаар-дыр бис. Ол бистин кожуунун культура килдизин эргелекчилеп, уран чүүл удуртукчулап ажылдап турду. Мен клуб директору кижилер Мария Ломбуевна-биле кады ажылдап тургаш, чогадыкчы ажылче шуут киришпес, чүгле чылыг, чырык, септелге, одаар ыяш дээн ышкаш база саң-

хоо айтырыын харыылаар турдум. А чогадыкчы ажылды М.Л. Очур-оол харыылап турган. Ам бо 90 чылдаан юбилейге белеткелди боттарыыс кылып, сценарий чүү-хөөнү чогадып, ырмавыс сый ажылдадымыс. Бо-ла хоочуннарывыстың аразында алдарлыг ат алган киживис-ле ол. Ынчангаш уругларындан авазының улуг чуррун эккелдирип алдымыс, ам азып алыр бис. Мария Ломбуеваның тургузуп каан танцыларын танцы бөлүктери ам-даа ойнап, чонунга бараан болуп турар. Оон тургускан сценарийлери-биле бистин кожуун республика база регионнар аразының конкурстарына киришкеш, тиилекчи болуп үнүп турду. Ам болур юбилейлиг концертте-даа оон өөреникчилери база оон

тургузуп каан танцы бөлүктери киржип тур.

База бир Тожу черниң культура адырының чоргааралы — бот-тивынгыр композитор Валерий Самбукай. Тожу, Азас дугайында чеже чараш ырларны ол биживээн дээр. Тожуну ырга алдаржыткан кижилер ол-дур. Ам оон оглу ачазының изин салгап, уран чүүл школазында башкылап турар. Юбилейлиг концертте Валерий Самбукайның ырларын «Тоора-хемочка», «Рябинушка» бөлүктери күүседип тур — деп, коллегаларының дугайында чылыг, чымчак сөстөрүн ол чугаалады.

Тере-Хөл кожуунун «Тарыс» солунунун редактору Серенмаа Шулуевна Хомушкун-биле ужураштымыс.

— Тере-хөлчүлөр бистер-биле тожуларның чугаа-домаавыс-даа, амыдырап-чурттап чоруур байдалы-даа дыка дөмей, ынчангаш бүгү назынымда Тожу черни дыка сонургулап, аңаа чедиксеп чордум. Бир дугаар кээп турарым бо-дур. Ол кээрге куруг келбедим, музей экспонаттарындан солун дээр-нерин шилип алгаш, келдим, ам маңаа делгептер мен. Тере-Хөлде

музейивисте 6 муң ажыг экспонаттар бар.

— Чүнү эккелдиңер, Серенмаа Шулуевна?

— Пор-Бажың шивээзиниң даш-кирбиштерин — черепицаларын ап алгаш келдим. Ол кирбиштерде бурунгу чурукчулар иви чуррун чуруп каан. Иви малдап чоруур тожу чонга ол солун болбас аргажок.

2010 чылда Москвага делегейиниң биче буурай чоннарының шуулганына киржип чорааш, Пор-Бажың шивээзиниң иви сомалаан чуруктарлыг кирбиштерин ап алгаш, барып көргүстүм. Иви мал Тывадан үнген деп чүвени бадыткаар сорулгалыг четтим. 7-8 векте-ле Тываның девискээринге чурттап чораан өгбелеривис иви малды өстүрүп чоранының бадыткалы ол ышкажыл. Ол бүгүнү тайылбырлап, сеткил-сагыжымны илереттим. Иви малывыс бистерни аңгы-аңгы континентилерге тарадып апарганын, ынчалза-даа бистер бо эки үеде душчүп, иви малывысты алгап-йөрээп турар-дыр бис. Иви мал Тывадан үнген болганда, иви азырап өстүрүп чоруур бүгү делегейиниң аңгы-аңгы чоннарының дөзү

чаңгыс дээрзин бадыткаксап мен! — дээримге, улуг шуулган киржикчилери кайгамчык шыкка дааш, өөрүшкү-биле туруп адыш часкап харыыладылар. «Чының эдилелдери» деп делгени делгедим. 16 вектин аңгыларының ая-дузаа, чактыр бис иви малдың кезинден кылган кыс хеп аймаа дизе-ле, чүү-даа бичүве. Күзелимге чедип, иви Тывадан үнген дээрзин бадыткашыдадым-даа, ол дээш чоргаланып чор мен.

Ийи хүн дургузунда шуулганың киржикчилери мээң дазымдан ыравас болдулар. Эртеңер кады эртем ажылы бижир-даа сүмелеп турар чорду, журналистер мырыңай үзүлбеди. Бонун бижээн номуну белекке угиледим-даа. Номун ады «Тажуг оран». Ында ивижилер амыдыралын база тодаргай күскен чүве.

Красноярскиге ужул кырымге-ле, журналистер уткуп ады Интернеттен номчул каапкан болдулар. «Иви мал Тывадан үнген чүвени бадыткааныңар дээш өөрү четтирдивис» деп турдулар — деп ол чоргаарал-биле чугаалады.

Светлана БАЛЧ

ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУУНУҢ ЧЫРЫК АДЫНГА...

Бай-Тайга кожуунун Шуй суур кайгамчык чараш черде турар. Шуйнун аныяктары суурнун чанында кыжын доңмас кара суг кыдыына чылдың-на хоккей ойнаар делгем катокту кудуп, кылып алыры чаңчыл апарган.

Республика чемпионадын-даа эрттирип болур (100х75 метр хем-чээлдиг) каток бо чылын Шуйда кылдырган. Ол катокка февральдың 3-5 хүннеринде мячилик хоккейге республиканың каш дакпыр чемпиону чораан-чаңгыс чер-чурттуу Виктор Бүдүй-оолович Сарыг-Донгактын чырык адынга тураскааткан республика чергелиг хоккей маргылдаазын оон ажы-төлү, Шуйнун аныяктары, кожуунун спорт чөвүлели демнежи эрттирген. Маргылдаага республиканың эң дээрэ хоккейжилери Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга кожууннардан спортчулар киришкен. Үш хүн дургузунда чеди команданың ачыр-дачыр демиселинин түннелинде 3-кү черни — Бай-Тайга-1, 2-ги черни — Шуй-1, 1-ги черни Улуг-Хемниң Ак-Тургу командалары тусту-тунда ээлээн.

Маргылдаа ниитизи-биле эки эрткен. Дошту кудуп белеткел, оон кырын дескилеп аштаарына, чарыктарын чамаар кончуг улуг ажылга хөй үе негеттинер. Ол ажылдарны хоочун хоккейжи Виктор Алтай өөрүн эвилелдеп тургаш, кылып шыдаан. Ындыгларга Алексей Мандараа, Александр Анарат, Олег Биче-оол, Аңчыгаш Иргит, Айдыс Чечен-оол, Орлан Кочаа, Сергей Норбу, Ничын Лапчаа хамааржыр. Калган эжиниң чырык адынга тураскаа-дып, оон алдан харлаан юбилейинге мөгейишкенин кылган оолдары, уруглары биле Викторнун кадайы, хайыралыг ие Ольга Айырандүүевна Сарыг-Донгакка спортчулар өөрүп четтиргенин илереткен.

Виктор Сарыг-Донгак төрүмелден салым-чаянныг спортчу чораан. Ол школачы чылдарындан чиник атлетика, баскетбол, футбол, хоккей маргылдааларындан чыда калбас киржир, шаңналдыг

черлерге үнер турган. Оон эң-не ынак спорту — мячилик хоккей. Ынчан школаларга хамаанчок кожууннар төптөрүнге безин спорт залдары чок турганындан аныяктар-даа, школачылар-даа чайын даштыгаа хол бөмбүү, кыжын хем кыдыына хоккей ойнаар чорду-дус.

Кызылдың педагогика институтунга өөренип турган үемде оон оран-савазы амгы уран чүүл училищезиниң ийи кат бажыына турган, спорт залы чок турганындан күш-культура кичээлдерин, спортчу секцияларны «Совет Тываның беш чылы» стадионунга, оон спорт залына эрттирип турду-дус. Ынчан база-ла колдуунда

Далайжы оглу Айдыс Сарыг-Донгак, «Петр Великий» атомнуг крейсериң машина салбырының командири.

футбол, мячилик хоккей ойнаар чүве-ле болгай.

Кызылдың пединститутунга «Буревестник» деп кончуг шыырак хоккей командасы турган. Аңаа Чөөн-Хемчиктен Чимбии Ооржак, Мамай-оол Монгуш, Улуг-Хемден

В.Сарыг-Донгак сургуул эштери-биле (мурнуку одуругнун оң талазында).

Виктор Агбаан, Бай-Тайгадан Константин Хертек суглар-биле республикага чемпионнап, Абаканга барып, ол институттун командазын удуп-даа чорду-дус.

Институт соонда Шуйга аныяк башкылар Шыырап-оол Хертек, Маадыр Ооржак, Донгак Дака, Мит-оол Николай, Мөрзек Кудрукпай (олар ам аравыста чок) мячилик хоккей командазын тургузуп, хүннүн-не дошка өөреникчилеривис-биле хүнээр бис. Хоккей талазы-биле Бай-Тайга кожуунун чемпиону турду-дус. Ол үеде өөреникчилеривис Аңаар-оол Хертек, Аракчаа Күжүгет, Арбай-оол Баавыл, Каң-оол Чоштак (олар сөөлүндө шулту башкылар болганнар), Дугар-оол Хертек (эмчи), Виктор Сарыг-Донгак, Виктор Алтай, Алексей Донгак, Борис Сарыглар олар үргүлчү бистин-биле кады чоруур турган.

Виктор Сарыг-Донгак эштериниң аразындан эң-не ылгалдыг спортчу турду. Ол сургуул чылдарында Кызылга «Динамо», «Енисей» командаларының кол халдакчызы болуп ойнаан соонда, езулуг мастержээн. Бедик ужулуп келген мячини клюшка-биле Виктор чашта-тас кылдыр чымчак дозуп алгаш, кончуг дүрген маң-биле ону шашпып чорааш, хаалгаже кири кагарын магадааш, өөрү аңаа «Скадинав» деп шол-даа бер-

геннер. Чүге дээрэ ындыг техниктиг аргаларны Скандинав чурттарының хоккейжилери финнер, шведтер ажыглап эгелээннер.

Виктор профессионал-техниктиг училищени дооскаш, өскөнтөрзөн чери Шуйга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдаан. Кыжын машина рулон долгаар, час, чай, күс болурга трактор, комбайнга олурупкаш, чер чарып, дүжүт

Бо берге өйде спортчу маргылдааларга деткикчилээшкенин айттырып иштирилээри дыка нарын. Ынчалза-даа оон кол ооргазын В.Сарыг-Донгактын хеймер оглу Айдыс Викторович Сарыг-Донгак бодунга алган. Ол 2005 чылдан бээр Североморск хооронда шериг эрттирип, «Петр Великий» деп атомнуг крейсериң машина салбырының командири болуп, контракт-биле ажылдап чоруур. Ол — ховар тыва оолдарның бирээзи, 6 ай иштинде Ливия, Турция, Венесуэлла, мурнуу Африка Республиканың Кейптаун таварааш, Индияга индий моряктар-биле улуг өөрөдүмүг киришкен кижилер. Оон дараазында чылын Индий Океаны Россияның чүүк сөөрткен танкеринче халдаан пираттарны «Петр Великий» туткаш, Африканың бир күрүнезиниң чагыргазына хүлээди берген. Делегейни дескинип чоруур тыва далайжыны чугаазы солун-даа, тыва кижиге чоргааранчыг-даа болду. Ылаңгыя «Петр Великий» Россияның шериг-далай флотунун өөрөдүмүг гезинге киржип турда, Президент Д.А. Медведевтин кээ киришкенин, Россия Федерациязының Президентизиниң хол тутканын дыка сонургадымыс.

Шуйда ол катокту ээнзиретпейн, республика, кожуун чергелер маргылдааларны удаа-дараа эрттирип турарын спорт удуртукчуларына сүмелээр-дир мен.

ажаар. Чылдың дөрт ээлчээр чымыштыг ажылдан салдым күш-ажыл биле спортту холду тырып, ажылдап-даа, дыштан даа билер чораан. Чону, өөрдүргалары безин ону үнелетпүс дүлөп, шаңнал-мактап, хурадалап, хүндүлүг президиумга ол тур чораан.

Ол үелерде колхоз, совхоз чүс-чүс, муң-муң гектар черлер тараа тарыыр турган. Күскү жутту мурнай ажаап каапкан аныяк, өскелерге дузалажыр чылы турган. Дүжүт ажаалдаш четтинмейн турар черлер дуржулгалыг комбайнерлар сургакчыладып чорудуптар. Ылар сургакчылаашкына Виктор Сарыг-Донгак каш-даа чораан. Бо катал ындыг сургакчылаашкы тургаш, бир кожуунун тараан ажаажып тургаш, дедир келбей барган. Кежээки шалын дүлүп пээнде, нормазын күүседип да ол далажыксап чораан. Оон ондак карак чивеш аразында болган. Имиртинде чоога келбей кадыг, эскертинмес чер комбайн андарылгаш, оон аныягынын, көңгүс чалыы назары алгаш барган. Аравыска чордуболза, ол 60 харлаар турган.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК
Тыва Республиканың алдарлыг башкы
Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган.

БО УДААДА ЭВЕРЕСТ ДААНЧЕ ҮНЕР

«Делегейниң 7 бедии-Тыва» төлөвилел

«Делегейниң 7 бедии-Тыва» деп бистиң төрөөн чер-чуртувустун альпинистериниң командазы бо удаада чер-делегейниң эң бедик шыпшы-буддизмниң «чүрээ» болур Джомолунгма даанче үнеринге белеткенип турар. Бо дээрже «Делегейниң 7 шыпшы-Тыва» деп делегей чергелиг төлөвилелдин 6 дугаар бедии. Ук төлөвилел 2014 чылга чедир уламчылаар болгаш сөөлгү 7 дугаар бедик-Антарктидада ат-сураглыг, халаптыг каржы-дошкун Массив Винсона даа болур.

Март 22-де Орус культура төрөөн Тыва-Тываның алы-ал-Бүгү-делегейниң чоннары-мурнунда бедик көдүрүп, каржыдып чоруур эрес-чүрек-альпинистеривиске сүт дег ак-чугула, чаагай күзээшкннерни эзген чон хөйү-биле чыгып турар. Ук ачы-буян концертинин бедиин өртээ 1000 рубль тур-да болза, чон эриг-баарлыг-хостуг олут чок дээр-эскердим. Тыва Республиканың артыг артистери бир дем-биле көргүзүүн бараалгаткан.

«Делегейниң 7 бедии-Тыва» командазы чүгле 3 кижиден турган, оларның аразында чаң-херээжен киж бар. Олар марыл дээрже, сураглыг чо-руун, Тыва Республиканың алы-ажылдакчызы, команданың чуртукчу Маадыр-оол Ховалыг, «Тыва ирбизи» болгаш Бүгү-делегейниң чонун эрес-дидим биле кайгаткан, маадырлыг-херээжен Мариана Сүрүнчаптың база альпинист Мачук Томочаков ар-дар. Оон мурнунда коман-даның кижигүнүгө Мерген Кончук шыырак альпинист турган. Чалза-даа оон 2009 чылда чы-к өртемчиден чарлып чорут-кы харааданчыг. Оон чырык-ч, маадырлыг чоруу төрөөн чо-рун чүректинге кезээ мөңгедар.

Альпинистерниң дагларже үнүп чоруунун дугайында, дагның бедик шыпшынычче үнери кайы-е берге, айылдыг дээрзин түскен кино-чурукту болгаш чың чыңгыс чер-чурттуглары-тын туктарны киискидип, тө-чуртувустун хөзүнүн алгал-зал-биле шыпшыктарга чажып-анын улуг сонургал, бедик-аарал-биле көрүп олурдувус. Делегейниң 7 шыпшыныч би-зи — Джомолунгма дааның

бедии 8848 метр. Ону англи дылда Эверест дээр. Бо дагже үнери аажок берге дээрзин билдир бис. Оон мурнунда Эверестче үнүшкүн талазы-биле организастан 15 экспедиция чедишкн чок чүгле 16 дугаары чедишкнниг болган. Үенин, дериг-херекселдин сай-зыраанының девии-ле боор, 1975

чедери база болдунмас. Баштай лама-башкыларның чөпшээрелин, тыва чоннун чаагай күзээшкн-нерин, чылыг сөстөрүн ап, сүзүглөп чүдүп чорааш, ук дагга чедери чугула. Ынчангаш Тываның Камбы-ламазы баштаан лама-башкылар езулалды кылып, сүзүглөп, чаңгыс чер-чурттугларыныстың оруу каа-лама, шаптараазыннар чок болзун дээш чалбарыгны кылган.

Ачы-буян концертинге Буян башкының чугаалап турары-биле алырга, шаанда Лхасада Кандан, Тентунг хүрээлеринге бистиң өгбе-леривис сарыг шажынга өөренип барып чораан. Оларның чаагай кү-зел-соруунун ачызында чүс-чүс чылдар эрткенде, ам тывалар ка-тап база баар аас-кежиктиг болган. Джомолунгма даан бодун көрүп,

Тываның сураглыг альпинистери — төрөөн чериниң чоргааралы.

чылда бир дугаар япон херээжен альпинист бо дагның эң шыпшыны-га четкеш, дедир-ээп кээр аас-кежиктиг болган. 1990 чылдарда Россиядан Екатерина Иванова четкеш келген. Ам 2012 чылда тыва херээжен Мариана Сүрүнчаптың үнери бо.

Солун чүүл чүл дизе, Эверест дааның турар чери Тибеттин төвү Лхаса хоорай сарыг шажынның төвү болуп турар. Ында делегейде эң бедик хүрээ (5020 метр бедик-те)—Ронгбук хүрээзи турар. Ол хүрээден ыңай чоруткан черни Бур-ганнар ораны азы чер планетаның төнгөн кызыгаары дээр. Чүге дизе, ынаар киж төрөлгөтен ис баспаан. Ынчал кээрже, Джомолунгма даа анаа эвес ыдыктыг даг. Ол деле-гейде буддизмниң чүрээ болуп турар. Ынчангаш ынаар анаа-ла

аңаа чалбарып алырга безин аажок күштүг энергиялыг, күчүлүг даг-дыр. Ынаар космосче ужар дээн улус албан-биле кээп чалбарып, тейлеп алгаш чоруур. Оон аңгыда бедик черлер эң-не арыг, күштүг, чырык болур. Тываның тугун, чон-нун ат-сывын бижээн хей-аът тук-тарын, кадактарны шыпшыкка киискидерге, ол дээрже канчаар-даа аажок улуг буян-дыр. Сырынга улустун ат-сывы киискээн санында ол аттар номчуттунуп, агаар-биле кижилерниң хей-ады, буян-кежи бедик, өөрүшкү-маңнайы кезээде салгын ышкаш чиик, чаагай болур. Делегейде эң улуг, сураглыг Ронг-бук хүрээзинге Тываның кадак-тарын, хей-аът туктарын азып каар болза, канчаар-даа аажок өөрүш-кү, аас-кежик болур дээрзи чугаа-жок.

Маадыр-оол Ховалыгның чу-гаалап турары-биле алырга, Эве-рест даанче үнерде чаңгыс кижиге-ле 1 млн.чартык рубль хереглет-тинер. Тыва чоннун, деткикчилер-ниң, төрөл-дөргүлүнүн дузазы-би-ле 700 муң рубль чыгдынган. Ин-тернет таварыштыр харылзаа-биле Американың Каттышкан Штата-рындан, Нью-Йорктан, Россияның хоорайларындан болгаш Тываның банкыларындан дуза-деткимче келгени өөрүнчүг. Амгы үеде 50 ажыг кадакта 7 муң хире киж адын салган.

Эверестин шуут шыпшынычче үнерде 60 хонук негеттинер, акша-хөреңгиниң эвээш болганы-биле бистиң альпинистеривис дагның шала өрү лагерлеринге четкеш кээр болгаш 30 хонук болур. Кол-ла чүве, дагы өөренип көрүп, шин-чилээри болгаш чуртувустун тукта-рын, ак кадактарын киискидип, хөзүнүн чажары болур дээрзин Маадыр-оол Ховалыг чугаалап турар.

База бир демдеглексеп каар

чүүлүм болза, Эверест-Джомо-лунгаже үнер белеткел үезинде Камбы-лама эргелели тыва ни-итилелди чаа угланышкынче хаара тутканы — солун, онзагай болууш-кун. Чүгле сарыг шажынның чүдүк-чүлери эвес, ТР-ниң чоннарының ассамблеязының кежигүннери, республикада политиктиг партия-лар, албан, организация черлери, бөдүүн хамаатылар шупту бир демниг дуза-деткимчезин көргүс-кени өөрүнчүг.

Чаңгыс чер-чурттугларывиска ак орукту күзеп, делегейниң база бир шыпшыныга тыва чоннун хей-адың, тура-соруун киискидип, менди-чаагай чанып кээрн күзеп каалынар.

Альпинистерниң чоруурунга чедир 10 хире хонук арткан. Боду-нун чүрээниң ханызындан өргүл сөңнээр эриг баарлыг чонну кый-гырып, 2-42-51 азы 8913-355-45-43 дугаар телефоннарже долгаарын диледивис. Ол ышкаш Красноар-мейская 100, 1, 2 каб. кээп болур.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Тайга-сыннар бедиин тепкеш...

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди

Арга-арыгның аш-чем курлавырларын болгаш эм үнүштерни чыырының талазы-биле ниити шөлү 10 га арга-арыг участогун 10 чыл хуусаада арендаарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле 05.28-те №11-ар/2012 ч. аукционну «Тес-Хем лесничество» күрүнениң казна албан чериниң метрлеринге дүүштүр аас-биле садыглаашкын хевирлиг эрттирерин дыңнадып тур:

Садыглаашкынның хевирли: аас-биле садыглаашкын хевирлиг аукцион.

Аукционнун организакчызы: Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди.

Адреси: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 131, телефоннар 4-22) 6-19-18, E-mail gk117@nxt.ru

Аукционнун салыы: арга-арыгның аш-чем курлавырларын болгаш эм үнүштерин дараазында аукцион ишказын езугаар белеткээри-биле арга-арыг участогун арендаарының керээзлерин чарар эргени садары:

Арга-арыг участогунун кадастр дугаары, арга-арыг даңзы-ында күрүне учедунун дугаары	Турар чери		Кварталдың тус-кайлаан шөлдүн №	Шөлү (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевир	Аукционга кирген чүүлүн эге өртээ (чылда аренда төлөвиринин эге хемчээли) рубль-биле	Долааның түнү (рубль-биле)
	Лесни-чество	Лесни-чествонун участогу					
153-2012-03	Тес-Хем	Шуурмак	171-175; 200	8735,0	Арга-арыгның аш-чем курлавырларын болгаш эм үнүштерни белеткээри (пөш тооруун белеткээри) 10 чыл	158422,33	158422,33

Арга-арыг участогунун кызыгаары тодартымаан, ажылгалга кызыгаарлаашкыннар тургустунмаан.

Аукционга киржириниң чагыын кириер чер, чагыглар кириерин эгелээр болгаш доозар ай-хүнү.

Аукционга киржириниң чагыгларын дараазында адреске хүлээп ал турар: 667011, Тыва Республика, Кызыл

хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 131, арга-арыг ажил-агыйы-ның болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2012 чылдың март 27-ден 2012 чылдың апрель 16-га чедир ажил хуннеринде болгаш ажил шагында (8.00 шактан 17.00 шакка чедир, тус черниң шагы). Бодунга долааны киригенин бадыткап турар документини (төлөвир поручениезин) ал алыр.

5. Аукционну эрттирер чери болгаш ай-хүнү: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 131, арга-арыг ажил-агыйының болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи, 2012 чылдың май 28-те 14.00 шакта (тус черниң шагы-биле).

6. Албан-езуунун сайтызы: аукцион дугайында документилерни Интернет четкизинде «www.gov.tuva.ru» деп сайтыда кириген.

7. Аукционнун базымы: аукционга саткан чүүлүн эге өртээниң 5 хуузу (чылда аренда төлөвиринин эге хемчээли).

8. Аренда керээзин чарарының хуусаазы: арга-арыг участогун арендаарының керээзин аукцион протоколунга ат салган хүнден он ажил хүнүнүн дургузунда чарган турар.

9. Долаа дугайында медээлер болгаш ону төлээринин чуруму: аукционга киржири-биле 2012 чылдың апрель 16-га чедир аукцион единицаның эге өртээниң 100 хуузу хемчээлдиг долаа акшаны аукцион организакчызының дараазында агар санынче төлөвир поручениезин езугаар шилчидери-биле боттандыраар.

Получатель: УФК по Республике Тыва (Госкомлес РТ л/с 05122009940)

Банк реквизиттери: ИНН 1701046164; КПП 170101001 р/сч. 40302810800002000002 ГРКЦ НБ Рес.Тыва Банка России г.Кызыла БИК 049304001. «Төлөвириниң ады» деп черге №11-ар/2012 аукционга киржилге дээш долаа төлөвири» деп айтыр.

Аукционга киржириниң дугайында долу медээлерни аукционнун организакчызындан 8(394 22) 6-19-18 деп телефондан билип ал болур силер, харылзажыр киж—Татьяна Михайловна Ананына.

УРУГЛАРГА "БҮЗҮРЕЛ" ТЕЛЕФОНУ

8 800 2000 122

2-33-99

Муңгаралдан, коргуушкундан,
муңчулуушкундан, хөй бодалдардан
адырлыр деп бодаар болзунза, дараазында
"Бүзүрел" телефонунче долгап болур сен.

8 800 2000 122

Психологтун дузазы халас болгаш чажыт.

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районун чыгыргазынче РФ-тин хамаатызы Шолбан Артурович Чечекпаадан Тыва Республика, Чаа-Хөл кожуун, «Аймырлыг» деп черде ниити шөлү 5000 дөрбелчин метр чер участогун (шөлү чижеглеп санаан, санаашкын материалдары-биле тодараттынар) хууда дузалал

ажыл-агыйн чорудары-биле арендага бээрин дилээн билдиришкын кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бодыңнадыгны парлаанындан 30 хонук дургузунда бо билдиришкынге хамаарыштыр удурланышкын-нарны Тыва Республика, Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур, Ленин кудумчузу, бажың 8 деп адрессте турар Чаа-Хөл кожуунун чыгыргазы хүлээп алыр.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харыс салгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үеңиң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел./факс: (39422)4-85-29,
8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ ВЫЖЫГ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Объектин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууйбу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

«МОСКОВСКИЙ №1» ЧУРТТАЛГА-ТУДУГ КООПЕРАТИВИ БОЛГАШ ЧИЦГИНЕ ПОДРЯДЧИК «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН Московская кудумчунда, «Южный» №10 микрорайонда коттедждер хоорайын тудуп эгелээнин дыңнадып тур (коттедждерниң шөлү 175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чедир, 1 болгаш 2 каыттардан тургустунган, долузу-биле чаагайжыттыг).

Тудуг кылырының болгаш садып алырының дугайында «Энергострой» КХН-че 8-905-920-41-01, 8-923-268-90-73;

«Московский №1» чуртталга-тудуг кооперативинче 3-45-00, 8-913-343-70-05 телефоннарже долгап болур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редактор—2-17-91, с-мил:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге—2-03-88, чагаа—2-17-09, кодээ ажил-агый—2-17-09, очулга—2-03-87, улкупур—2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9030. Чагыг 34. Номери парлааже дужааганы: график езугаар—21.00, херек кырында—18.00.

20 чыл соонда
ужуражылга

Кызыл кожуунун Солаан Базыр-оол аттыг Кул бажыңыга херэзженнер активиниң хуралы болуп эрткен. уран-шевер херэзженнерниң холу-биле кылган, аргы-даа ажилдарының делгелгеи база болган. Келген чон у шеверлерниң торгудан болгаш кештен даараан тыва хеп кайгамчык чараш аргып каан угулзалыг аржыылда шывыгларын магадап сонургаан. Бичии уругларның авалар тураскааткан чуруктары кончуг чаптанчыг болган.

Хол-биле кылган цуелиг ажил.

Хуралдың киржикчилери шупту сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүг, өөрүшкү-маңайлыг. Ынчанмайн канчаар, херэзжен активчилер 20 чыл соонда бир дугаар мынчалдыр ужуражып, боттарының айтырыгларын чугаалажыр дээш чыгып келгени ол. Шак ындыг ужуражылганы кожуунун Херэзженнер чөвүлелиниң чаа даргазы Ирина Очур организастап эрттирген.

Хуралдың кол сорулгазы — республиканың бир улуг ажил-агыйжы кожуунунга херэзженнер чөвүлелиниң ажил-чорудулгазын шапкынчыдары. Моон мурунда Тывага Херэзженнер чөвүлелдери кандыг-даа нарын айтырыгны шиитпирлежилтер, херэзжен чон ортузунга дээштиг ажилдарны чорудуп турган, идепкейлиг хой-ниитичи организация турган болгай.

Ук хуралдың ажилыга Кызыл кожуунда Пенсия фондузунун начальниги Марина Монгуш база киришкен. Оон ие (өг-бүлө) капиталының дугайында слайд чуруктарлыг чугаазын хуралдың киржикчилери кончуг сонургап дыңнаан.

Ие капиталын кожуунун суму бүрүзүндө канчаар ажылгап тура-

рын ол тодаргай чугаалаан. Кожуун төвү Каа-Хем суур аныяк өг-бүлө ие капиталын лаан, оларның 119-зу 25 млн. түңге боттарыга бажың алган, 49-зу — 15 миллион талга чээлизиң төлээнер. Ие талы-биле 20 өг-бүлө боты бажың тудуп алган.

Кызыл кожуунда ие капиталың сертификат алган ие саны 2 муң ажыл турар. Аны бүлелерниң көвей кезин (37) акша-биле колдуунда чугаалай байддаларын экижидип, садып ап турарлар. А суур боттары бажың тударына бот уругларының өөредилгезин капиталын шоолуг ажылгап турар.

Пенсия фондузунун канчаар эргелелдери күрүнө чагыргазының органнары, ниити организациялар-биле харылзаалыг. Шак ындыг дугайында амыдыралыңа дузалыг болгаш кижилерниң дырал-чуртталгазы-биле холбоон айтырыгларын шиитпир жиринге салдарлыг болуп турар.

Саяна МОНГУШ

Авторнуң тырттырган чыра

БӨРҮ ДАЯЛААНЫ ДЭЭШ

Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүнө комитетинге бөрү кезин дужаары-биле хамааты (аңнаашкын) Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың 04.04-те №231 доктала езугаар шаңнал алыры-биле бөрүнүң эттевээн кезин (бөрүнү даялаан хүнүнден үш айдан хөй үе эртпээн болза), а ол ышка дараазында документилерни дужаар:

- паспортун;
- аңныыр курлавырларын тыварыңа чөпшээрелдин аңнаашкын продукциязыңа талонун;
- хамаатының (аңчының) агар санынче акша-хөргөңгү шилчидери-биле хуу агар санының дугаарын.

Эр-кызы, улуг-бичези хамаанчокка даялаан бөрү бүрүзү дээш 7 муң рубль хемчээлдиг акша-хөргөңгүни төлээр.

Хүлээп алыр чер: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2 «а» (Көдээ ажил-агый яамызының оран-савазы).

Айтырыг салыр телефоннар: 5-61-60, 5-61-32.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.сч.т. № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл,
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эде буртукта. Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.